

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи МДГУ ім. Петра Могили. Має близько 20 наукових публікацій. Тема наукових досліджень – політика українізації на Півдні України у 20-30-х рр. ХХ ст.

Класифікація методів проведення українізації у 1920-30-ті рр.

У статті зроблено спробу створити чітку класифікацію засобів проведення політики українізації в 1920-30-ті роки. Автор виділяє ряд методів та підметодів у процесі здійснення українізації. Для характеристики кожного методу автор використовує матеріали архівів та преси.

In the article the attempt is made to create a precise classification of means of realization of the policy of the Ukrainianization in the 1920-30's. The author singles out a number of methods and sub-methods during the realization of Ukrainianization. For the characteristics of each method the materials of archives and press are used.

Методів, за допомогою яких втілювалась у життя політика українізації у 1920-30-ті роки, було досить багато. Деякі з них були більш уживаними й корисними, інші мали меншу популярність і результативність. Проблема класифікації цих методів має сьогодні важливе значення. У науковому плані вирішення цієї проблеми дає змогу повніше висвітлити історію тієї доби, чіткіше уявити усю багатогранність і різноманітність проводжуваної роботи у напрямку впровадження української мови, запобігти хаотичності у висвітленні українізаційних процесів. Подібне дослідження, на наш погляд, буде корисним і для практичного використання, оскільки надасть можливості чітко поставити завдання та методи їх реалізації у напрямку подальшої роботи щодо впровадження державної мови в усі сфери життя сучасного суспільства.

Сучасники українізаційних подій у своїх виступах, звітах тощо, як правило, змальовували українізаційні методи, наводили наслідки їх ефективності, однак не робили спроби їх класифікувати. Не проводили такої роботи й у наступні роки. Навіть зараз, коли проблема українізації в цілому та її окремі компоненти вже піддалися ґрунтовному аналізу в численних статтях та дисертаціях, майже не приділялося спеціальної уваги українізаційним методам. Лише Г.М.Васильчук у роботі, присвяченій процесу українізації вищих органів державної влади та управління України, в одному з розділів зробив спробу їх систематизувати [1].

Згаданий дослідник виділив шість основних методів, які використовувались для досягнення такої мети, як українізація державних структур вищого рівня: 1) метод навчання службовців

українській мові; 2) переведення на неї діловодства; 3) законотворча діяльність, спрямована на посилення та закріплення українізації; 4) створення для співробітників україномовного оточення; 5) стимулювання службовців до вивчення української мови; 6) метод контролю за станом українізації [2].

Після ретельного дослідження процесу проведення українізації у різних сферах життя у південному регіоні, ми доходимо висновку, що класифікація, запропонована Г.М.Васильчуком, є досить вдалою і може бути прийнятною як для будь-якої окремої сфери, у якій проводилася українізація (державний, профспілковий та партійний апарат, освіта, сфера культури), так і для всього українізаційного процесу в цілому. Однак вважаємо доцільним доповнити її та конкретизувати вказані методи. Таким чином, метою даної статті є створення чіткої класифікації методів проведення українізації у 1920-30-ті роки на основі аналізу матеріалів центральних і південних архівів та бібліотек.

Одним з найважливіших напрямків роботи під час проведення українізації була підготовка національних кадрів для профспілкових, партійних, державних організацій, а також для поповнення лав робітничого класу, службовців. Таким чином, вважаємо, що класифікацію Г.М.Васильчука слід доповнити сьомим методом: збільшення частки українців за національністю у тих чи інших організаціях і серед населення, насамперед міського.

Тепер перейдемо до характеристики кожного з українізаційних методів окремо. У будь-якому з них можна виділити ряд окремих форм роботи (назвемо їх підметодами).

Метод навчання службовців українській мові включав у себе створення та діяльність різноманітних курсів, шкіл та гуртків по вивченню мови та українознавства. Їх доцільно поділити на кілька категорій. За терміном навчання функціонували *короткотермінові* (3-5 місяців) та *довготривалі* (9 місяців) курси. У залежності від складу слухачів можна виділити *загальні та професійні* курси. До останніх віднесемо ті, на яких навчалися переважно люди певних професій: службовці, робітники, вчителі, міліціонери, бібліотечні працівники, члени та керівники профспілкових та партійних організацій. Загальні курси – це ті, які об'єднували усіх бажаючих вивчати мову або основи українознавства незалежно від професії (наприклад, державні курси

українознавства – далі ДКУ). У залежності від рівня підготовки слухачів розрізняємо курси для *початківців та поглибленого вивчення*. Окремо тут можна виділити *повторні* гуртки, які засновувалися для тих, хто уже вивчав, але забув українську мову (що мало тоді назву “рецидив української неписьменності”), або для тих, хто під час перевірки отримав третю категорію в оцінці знань. За джерелом фінансування діяли *державні та приватні* заклади по вивченню мови. Треба констатувати, що діяльність курсів, гуртків та шкіл була досить ефективною. Так, завдяки їх діяльності кількість осіб, що володіли українською мовою, збільшилася в Одесі з вересня 1925 р. до вересня 1926 р. на 60% [3]. Курс навчання, як правило, завершувався іспитом, який свідчив, що практично усі студенти засвоїли матеріал на високому рівні. Так, 80% випускників миколаївських ДКУ у березні 1929 р. знали мову на рівні першої та другої категорій [4]. Це досягалося завдяки, перш за все, якісному викладанню, адже на курсах працювали найкваліфікованіші педагоги. Сприяла навчанню й та обставина, що в установах, де проводились заняття, були бібліотеки, які містили необхідну україномовну літературу. Звичайно, траплялися й “проблемні” студенти, серед яких в основному були партійні, комсомольські, профспілкові функціонери. Так, з усіх комуністів, що відвідували херсонські ДКУ, пройшли перевірку лише 7%, комсомольців – 14% (для порівняння позапартійних – 46%) [5]. Частина населення взагалі намагалася ухилитися від відвідування курсів.

Результати дослідження показали, що найбільш активна діяльність гуртків припадала на перший українізаційний період (1923-1925 рр.). Це й зрозуміло, оскільки у 1923 р. була запроваджена політика коренізації, вийшли закони, які передбачали вивчення та знання української мови, без чого не можна було влаштуватися на роботу, а то й зовсім втратити посаду. У наступні роки ця активність трохи уповільнилася. Причини були різні: значна частина громадян вже оволоділа мовою, в містах стала зростати частка українців завдяки притоку з сільської місцевості під час індустріалізації, на перший план виходили інші методи роботи. Однак це не означає, що вивчення мови припинилося. У 1926-1929 рр. створювалися та діяли центральні державні курси українознавства та їх місцеві філії, причому важливо, що ця діяльність переміщується в райони. Установи по вивченню української мови

функціонували і на початку 1930-х років, але їх робота все більше формалізується і поступово вщухає у зв'язку з переорієнтацією пріоритетів у національній політиці в країні.

Курси, гуртки та школи можна назвати безпосереднім, *прямим* засобом навчання українській мові. *Непрямими* засобами вивчення можна також вважати види культурно-освітньої та іншої діяльності, які відносимо до методу створення україномовного середовища (див. нижче).

Другий метод – переведення діловодства установ на українську мову – складався з двох напрямів: *українізація внутрішнього* (обіжники, накази, службові записки, протоколи тощо) та *зовнішнього* (зносини з іншими, зокрема центральними установами) *діловодства*. Документи або одразу складалися українською мовою, або перекладалися з російської на українську. Це, звичайно, передбачало володіння службовцями українською мовою. Іноді користувалися послугами перекладачів. Цей метод дав швидкий результат. Обстеження установ, яке проводилося в кінці 1925 р., показало, що діловодство більшої частини установ було українізоване на 80-100%, лише невелика їх кількість (переважно організації всесоюзного підпорядкування) зробила це у межах 0-25% [6]. Проблемами на шляху здійснення цього методу були недостатній рівень володіння українською мовою службовцями, внаслідок чого документація часто рясніла граматичними помилками, а також скарги на те, що центральні установи спілкуються зі своїми філіями російською мовою, через що останні також відмовлялися від українізації діловодства.

Третій метод – законотворча діяльність, спрямована на посилення та закріплення українізації. Можна виділити два рівні законодавчих актів, які стосувалися українізаційної діяльності: центральні та місцеві. До центральних відносяться накази ВУЦВК, РНК, НКО, ЦК та Політбюро КП(б)У, Центральної комісії з українізації, голів центральних установ. Вони визначали основні напрями діяльності, строки їх виконання, призначали відповідальних за їх здійснення тощо. До місцевого рівня відносимо накази, розпорядження, рішення губернських, окружних, районних виконавчих комітетів, відділів народної освіти, окружних, районних, відомчих комісій з українізації, голів місцевих установ та організацій. Як правило, постанови місцевого рівня дублювали центральні, а також спрямовували українізаційну діяльність у періоди між виходами

законів центральних органів (найважливіші серед останніх вийшли у 1923, 1925 та 1927 рр.). Іноді особливості того чи іншого міста, округи вимагали прийняття додаткових законодавчих актів, до яких можна віднести розпорядження про призначення перевірки знань службовців, про рівень українізації тих чи інших установ, про винесення догани за невиконання певною особою чи організацією вимог щодо проведення українізації. У разі постійного ігнорування українізаційного законодавства приймалися рішення про притягнення голови установи, яка була у “чорному списку”, до суду. До речі, місцеві органи відрізнялися винахідливістю в плані запровадження каральних методів стосовно порушників (див. нижче).

Метод створення сприяючого україномовного середовища також об'єднував кілька підметодів. По-перше, це була *українізація зовнішнього вигляду міст*, а саме: написання оголошень, реклами, назв магазинів і т.п. українською мовою, українізація обслуговуючого персоналу, який безпосередньо контактував з населенням (кондуктори трамваїв, білетери, гардеробники в театрах, кінотеатрах та ін.). По-друге, важливою ланкою у цьому ланцюзі була *українізація культурно-освітньої роботи*: театрів, кіно, радіо, газет, бібліотек (українізація бібліотекарів та друкованої продукції), проведення організаційно-масових заходів українською мовою, у тому числі організувалися зустрічі з представниками українського мистецтва, святкувалися ювілеї видатних вітчизняних діячів. По-третє, україномовне оточення утворювалося також завдяки *українізації умов виробничої діяльності*, робочого місця людини: видавалися накази про необхідність спілкування в установах українською мовою; нею проводилося діловодство установ, зібрання трудових колективів тощо. Як зазначалося, цей метод був засобом непрямого вивчення української мови службовцями.

Однак треба зауважити, що, незважаючи на певні досягнення, цей метод не дав бажаних результатів. Оголошення, таблички з назвами установ, крамниць, реклами, етикетки на промислових виробках перекладалися часто неграмотно або не перекладалися взагалі. Газети майже в кожному номері друкували накази місцевих окружних комісій з постійними вимогами про українізацію оголошень, етикеток, вивісок тощо. Міські газети південного регіону українізувалися лише у 1928-1930 рр., тобто досить пізно,

щоб суттєво вплинути на процес українізації (до цього на українську мову переводилися лише сільські газети). У бібліотеках, незважаючи на щорічне збільшення кількості україномовної продукції, її відсоток у кінці 1920-х років так і не перевищив 50. В установах спілкування залишалося майже повсюдно російськомовним або відбувалося українською лише під час перевірок. Українізація паперів тут не могла мати великого впливу. Та й позитивні наслідки нівелювалися тим, що вдома та на вулиці люди знов переходили на російську мову. Тобто низьким залишався рівень національної самосвідомості, що важко було виправити формальною українізацією оточення.

У таких умовах особливі надії покладалися на наступний метод, а саме – на засоби стимулювання службовців до вивчення української мови. Вони були також досить різноманітними. На першому місці тут стояли накази про *звільнення службовців* з роботи за незнання або ухилення від вивчення української мови. Іншим засобом було *надання переваги україномовним претендентам* на будь-яку посаду. Ці обидва заходи були передбачені як центральним, так і місцевим законодавством. Практикувалися також й *засоби психологічного впливу*, переважно на осіб, які не “бажали українізуватися”. Вони здійснювалися шляхом розміщення анекдотів, шаржів, ганебних статей в періодичній пресі, критики під час засідань, зборів, зібрань, організації показових судів над адміністрацією “винних” установ тощо. Як уже зазначалося вище, мали місце й *репресивні заходи*, які вживалися в окремих конкретних випадках. Так, мабуть, у стані розпачу Миколаївська окружна комісія у 1927 р. призначає штраф у розмірі 300 крб. або ув’язнення на три місяці за невиконання її вимог щодо перекладання вивісок на українську мову [7]. Штрафи (до 5 крб.) призначалися й за те, що, наприклад, під час “суботника” української мови (“суботником” називався спеціально призначений день, коли усі мали розмовляти тільки українською мовою) хтось вживав російську. В установах Херсонщини практикувалася організація спеціальних “чергових по українізації”, які стежили за вживанням української мови.

Про ефективність цих заходів говорити важко, оскільки жоден з них фактично не мав місця в практиці. До звільнення з роботи за незнання мови або за негативне ставлення до українізації призначали сотні, а звільняли реально – одини-

ці. Так, у Херсоні у 1925 р. ухвалили звільнити з посад 477 службовців, а фактично зняли лише 33 (в інших джерелах – 2-3 особи) [8]. Не зустрічалося й жодного випадку штрафів або ув’язнень за відмову перекласти вивіску на українську мову. Реально мали місце лише критичні замітки в газетах стосовно керівників установ, які перешкоджали українізації своєї установи, але це не мало великого виховного значення для останніх.

Контроль стану українізації здійснювався за допомогою таких заходів. По-перше, це фронтальні перевірки загального рівня українізації установ, у тому числі ступеня володіння мовою службовцями. Перевірки проводилися або за вказівкою центральних органів (така велика перевірка відбулася, наприклад, в кінці 1925 р. з метою підведення підсумків роботи за два роки та ефективності українізаційних законів, які вийшли у квітні та липні 1925 р.), або це було поточне обстеження місцевими комісіями з українізації. Районні комісії звітували перед окружною, окружна – перед центральною (до 1925 р. – губернською). Звіти повинні були відсилатися до вищих органів один раз на рік, у разі потреби – частіше. Місцеві комісії проводили перевірки установ, як правило, двічі на рік. Так, наприклад, Одеська ОКУ обстежувала різні організації міста у січні та вересні 1926 р. Це, очевидно, робилося для того, щоб мати можливість порівняти, як змінювався рівень знань протягом року. Результати вивчення даних перевірок привели автора до думки, що цей рівень постійно коливався. Так, протягом першої половини року діяли курси, і до літа службовці встигали оволодіти мовою на досить високому рівні. Тоді починався час масових літніх відпусток, коли люди втрачали придбані знання, після чого спостерігали т.зв. “рецидив”. Восени знов починали працювати гуртки, внаслідок чого рівень знань піднімався й тривав до періоду річних звітів в установах, після чого знову падав. Так, у першій половині 1926 р. перша категорія знань службовців установ Одеси становила 12%, у другому півріччі – вже 2,5%, на початку 1927 р. – 3%, у липні 1927 р. – 1,3% [9].

Перевірка рівня знань службовців відбувалася у формі іспиту, який складався з усної та письмової частин. Відповідно до результатів службовців розподіляли на три категорії, де третя була найнижчою й передбачала повторне навчання на курсах.

Ще однією формою контролю були поточні перевірки слухачів після закінчення роботи курсів. Як зазначалося, вони давали високий результат, на відміну від перевірок в установах, де перша категорія, як правило, була мізерною.

Подібний контроль був корисною справою у тому сенсі, що не тільки виявляв рівень знань службовців, а й стимулював їх до вивчення мови або вдосконалення своїх знань, створював почуття відповідальності за проведену роботу. Однак частина службовців намагалася ухилятися від перевірок, переважно через недосконалість законодавства у цьому напрямку, яке робило вивчення мови необов'язковим для всіх. Таке траплялося, якщо, наприклад, особа вважалася цінним спеціалістом, або була хворою і мала довідку від лікаря. Це викликало таке негативне явище як симуляції, "ліпові" лікарняні тощо.

Своєрідною формою контролю за проведенню українізаційною роботою можна вважати й переписи: населення 1926 р., робітників та службовців 1929 р., партійних 1927 р. Вони дають змогу простежити, як змінювалася кількість осіб, що знали українську мову та вживали її, збільшення кількості українців серед населення міст, робітників, службовців, членів партії тощо. Так, наприклад, дані профспілкового перепису 1929 р. свідчать, що відсоток українців-робітників на Півдні коливався від 24% до 68%, розмовляли українською мовою близько 30% робітників, а володіли нею вдвічі більше [10]. У порівнянні з першими роками проведення українізації, коли українці серед членів профспілок, наприклад, Миколаївської профорганізації становили близько 13% [11], це було значним досягненням.

Останній сьомий метод полягав у підготовці національних кадрів і здійснювався шляхом надання переваги представникам української національності під час прийому на роботу, вступу до навчальних закладів, до лав профспілкових та партійних організацій. Однак не можна напевно сказати, що під час прийому в партію, скажімо, в Одеській окрузі, свідомо віддавали перевагу українцям. Цей метод спрацьовував скоріше завдяки природним міграційним процесам, які відбувалися через індустріалізацію та завдяки тому, що перші українізаційні роки спричинили зріст національної свідомості, сільська українська молодь пішла в міста для того, щоб навчатися, працювати, займати керівні посади в своїй державі. Так, за даними партійного перепису 1927 р. кількість українців серед членів півден-

них парторганізацій складала від 28 до 67%, тоді як за даними партперепису 1922 р. вона не досягала й 10% [12]. Треба звернути увагу, що цей метод проіснував довше за всі. І на початку 1930-х років, коли українізація почала згортатися, і в 1937-38 роках, коли розправлялися з активними діячами минулого десятиліття, на сторінках преси продовжували закликати до збільшення кількості висуванців-українців до партійних організацій. Це робилося, очевидно, для того, щоб заспокоїти населення, зробити вигляд, що офіційна лінія не змінилася, а репресії – це лише боротьба з окремими її викривленнями.

Таким чином, ми бачимо, що мережа українізаційної діяльності у 1920-30-ті роки була досить розгалуженою. Вивчення документів дало змогу виділити сім методів, за допомогою яких українізація втілювалася у життя. У кожному з цих методів можна виділити ряд підметодів. Так, методи навчання українській мові та українознавству поділяємо на прямі (курси, гуртки та школи) й непрямі (культурно-освітня робота, українізація навколишнього середовища). Курси групуємо таким чином: короткотермінові та довготривалі; професіональні й для широкого загалу; для початківців, поглибленого вивчення та повторні; державні та приватні. Метод переведення діловодства на українську мову складався з українізації паперів внутрішнього та зовнішнього використання. Метод по стимулюванню службовців щодо вивчення української мови поділяємо на такі підметоди: надання переваги при прийомі на роботу україномовним претендентам, психологічний вплив, репресивні заходи. Створення україномовного середовища передбачало українізацію зовнішнього вигляду міст, культурно-освітньої роботи та умов виробничої діяльності. Контроль за результатами роботи здійснювався шляхом перевірок, складання звітів, проведення та аналізу результатів переписів. Незважаючи на певні перешкоди, усі вказані методи та підметоди справили більший чи менший позитивний вплив на результати українізації населення. Продовження вивчення матеріалів архівів південних та інших міст може дати додатковий матеріал для подальшої поглибленої розробки даної теми, виділення нових або конкретизації вже виділених методів проведення українізації у 1920-30-ті роки. На наш погляд, класифікації потребують і методи здійснення коренізації національних меншин, на що також повинні звернути увагу дослідники.

Література

1. Васильчук Г.М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1994.
2. Там само. – С. 21.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-7, оп. 1, спр. 717, арк. 80.
4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-99, оп. 1, спр. 717, арк. 24.
5. Наддніпрянська правда (Херсон). – 1928. – 19 серпня.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-374, оп. 1, спр. 72, арк. 10.
7. ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 436, арк. 202.
8. ДАХО, ф. Р-374, оп. 1, спр. 72, арк. 9.
9. Стремецька В.О. Політика українізації на Півдні України у 20-30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2001. – С. 47.
10. Там само. – С. 69-70.
11. Там само. – С. 68.
12. Там само. – С. 81, 84.

Надійшла до редколегії 12.03.2003 р.